

O'ZBEK MUSIQA AMALIYOTIDA XALQ CHOLG'ULARI ORKESTRINING O'RNI

Bo'riyev Jasur

O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti

Xalq ijodiyoti (cholg'u ijrochiligi) mutaxassisligi 1-kurs magistranti.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20336388>

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'zbek musiqa amaliyotida ko'p ovozli ijroning qo'llanilishi, respublikamizda xalq cholg'ulari orkestrlarining shakllanishi, ularning faoliyati haqida ma'lumotlar berilgan. Shuningdek, orkestrlar repertuari tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: unison, urma zarbli cholg'ular, poliritmiya, damli cholg'ular, urma torli cholg'ular, mezrobli va chertma cholg'ular, kamonli cholg'ular.

Аннотация. В статье дается информация об использовании полифонического исполнительства в узбекской музыкальной практике, становлении оркестров народных инструментов в нашей республике и их деятельности. Анализируется репертуар оркестров.

Ключевые слова: унисон, ударные инструменты, полиритмия, духовые инструменты, струнные инструменты, смычковые инструменты.

Annotation. This article provides information on the use of polyphonic performance in Uzbek musical practice, the formation of folk instrument orchestras in our republic, and their activities. The repertoire of the orchestras is also analyzed.

Key words: unison, percussion instruments, polyrhythm, wind instruments, stringed instruments, mezrob instruments, bowed instruments.

O'zbek xalq cholg'ularida jamoa ijrochiligi uzoq o'tmishga borib taqaladi. An'anaviy ijrochilik ansambllarida sozandalarning soni bir nechta bo'lishiga qaramay, ularning barchasi bir xil ohangni unison¹ tarzida ijro etar edi. Ko'p ovozli ijroning sodda ko'rinishi faqat qaysidir cholg'u ijrosida paydo bo'lishi mumkin edi. Urma zarbli cholg'ularda boshqa cholg'ularga nisbatan bir oz erkinlik bo'lganligi sababli, ularning ansambldagi ijro jarayonida o'ziga xos poliritmiya² paydo bo'lar edi. Bu kabi ijrolar, sozandalarning ko'p ovozli asarlarni chalishga bo'lgan ishtiyoqlarini oshirishga sabab bo'ldi. 1936-yili O'zbekiston davlat filarmoniyasi qoshida 98 kishidan iborat unison ansambl tuzildi. Unga rahbar etib, xalq orasida sozanda sifatida mashhur bo'lgan bastakor To'xtasin Jalilov tayinlandi.

Ular o'zbek xalq kuylarini tashviqot qilish borasida nafaqat O'zbekistonda balki, qo'shni respublikalarda ham o'z tinglovchilarini topdi. Lekin vaqt o'tib, ushbu yo'nalish, eshituvchilar tomonidan yangi ijro uslublarni talab etilishi oqibatida, jamoa ijrochiligining barcha jabhalarini qamrab olmagan ma'lum bo'la boshladi. Hayotning o'zi talab qilgani bois, boshqa ansambllarda ko'p ovozli ijroni amalga oshirish harakatlari ko'rinishida boshlagan edi.

1937-yilda N.Mironov rahbarligida o'zbek xalq cholg'ularidan tuzilgan va notaga asoslangan orkestr tuzildi. Uning tarkibiga fortepiano, truba va trombon kabi qo'shimcha Yevropa cholg'ulari ham kiritildi. Ular filarmoniya tashkil etgan konsertlarda faol qatnashib, Belorussiya Respublikasining bir nechta shaharlarida konsert berib keldi.

¹ Unison (ital. unisono – bir xil sado, tovush). Bir xil ohangni birgalikda ijro etish, cholg'ular ijrosi orasida oktava intervali eshutilishi mumkin. Uning oralig'ida ton yoki yarim ton bo'lmaydi, shu sabab u sof prima deb ham ataladi.

² Poliritmiya – bir o'lchov ichida ikki (yoki undan ortiq) mustaqil ritmik ko'rinishlarni uyg'unlashtirish. (Masalan: triol, duol va b.q.)

Ushbu jamoaning dasturidan: qayta ishlangan ko'p ovozli o'zbek xalq kuylari bilan birga chet el kompozitorlarining klassik asarlari ham o'rin olgan edi.

T.Jalilov va N.Mironov tuzgan orkestrlar, to'liq ko'p ovozli o'zbek xalq cholg'ulari orkestrining tuzilishi uchun katta rol o'ynadi. 1938-yili N.Mironov tuzgan orkestrga jamoat arbobi, dirijor, tashkilotchi va o'zbek xalq cholg'ularining takomillashtirishda bosh qosh bo'lgan A.I.Petrosyants rahbar sifatida taklif etildi. Bu taklif bejiz emas edi. O'zbekiston Davlat filarmoniyasi 30 nafar sozanda va xonandalardan tashkil topgan, to'liq holdagi xalq cholg'ulari orkestrini tuzishni, aynan shu insonga ishonib topshirdi.³

Musiq va xoreografiya instituti. Samarqand, 1930-yil.

(chapda (shlyapada) – direktor N.N.Mironov, fleytada – Tolibjon Sodiqov, dirijor – Mutal Burhonov, 1-skripka Sharif Ramazonov, 3-skripka Muxtor Ashrafiy va barchadan balandda turgan – G'ulom Zafariy)

A.Petrosyans jamoaning ijodiy faoliyatini o'zgartirdi va orkestrga g'ijjaklar oilasini qo'shdi (g'ijjak I - II, g'ijjak alt, g'ijjak bas va g'ijjak kontrabas). Ashot Ivanovich ushbu orkestrda 20 yil olib borgan dirijorlik faoliyati davomida (1938- 1957-y.y.), O'zbekistonning barcha burchaklarida, qo'shni respublikalar hamda Xitoyda o'z orkestri bilan konsertlar berdi.

O'sha davrlarda nota bilan ijro eta oladigan va shu orqali fikrlay oladigan sozandalarni yetkazib chiqarish muammo bo'lganligi sababli, orkestrning asosiy dasturlarida, qayta ishlangan o'zbek va qo'shni respublikalarning xalq kuylari o'rin olgan edi: "Rok Qashqarcha", "Safti Ajam", S.Aliyevning "Gulyor" va boshqalar. A.Petrosyans asarlarni orkestrga cholg'ulashtirish jarayonida, har bir cholg'uchining ijro imkoniyatini inobatga olgan holda cholg'ulashtirar edi.

Chunki, orkestr sozandolari orasida hattoki, o'rta maxsus musiq ta'limiga ega bo'lgan sozandalar ham yo'q edi. Orkestr repertuarining boyib borishi va tinimsiz mashqlar natijasida ijro malakasi oshib, har bir cholg'u guruhlarida o'sish kuzatildi.

³ O'zbekiston Davlat filarmoniyasining qarori: 13.11.1938 y № 226 – a.

Konsert dasturlariga qo‘shni davlatlar bilan birgalikda jahon kompozitorlarining asarlari ham kiritila boshladi: P.I.Chaykovskiyning “Oqqush ko‘li” baletiga “Kirish”, J.Bizening “Karmen” operasiga “Uvertyura”, F.Shubertning “Harbiy marsh”, R.Glierning “Lolaqizg‘aldoq” baletidan “O‘g‘il bolalar raqsi” va T.Sodiqov hamda R.Glierning “Gulsara” musiqiy dramasidan ariyalar shular jumlasidandir.

1948-yili orkestrning 10 yilligi nishonlanishi arafasida ommaviy axborot vositalarida, ushbu orkestrning faoliyati va uning rahbari to‘g‘risidagi maqolalar chiqqa boshladi.

Maqola mualliflari Y.Pekker, I.Akbarovlar A.Petrosyans xalq cholg‘ulari orkestrini tuzish orqali, o‘zbek musiqasi rivojiga qo‘shgan katta hissasini yuqori baholadilar. Unison ijrodagi ansambllarni eshitib o‘rganib qolgan tomoshabinlarni tarbiyalash ham katta kuch talab etdi.

Ular orkestr ijrosidagi ko‘p ovozli ijroni qabul qila olmadi va Telman nomidagi istrohat bog‘ida tashkil etilgan ilk konsertlarini yaxshi kutib olmadi.

Keyinchalik, tushuntirish va orkestrning ko‘p ovozlik ijrosini yoritib borish natijalarida, konsertlarga tomoshabinlar katta qiziqish bilan kela boshladi va kundan-kunga ularning soni ortib bordi.

Hali o‘zbek xalq cholg‘ulari orkestri uchun mahsus asarlar yozilmagani sababli, A.Petrosyans kompozitorlarni orkestrga jalb eta boshladi.

B.Giyenko, M.Burhonov, S.Babayev, S.Jalil, S.Yudakov, G‘.Qodirov, F.Nazarov, V.Knyazev, G.Zubatov, S.Varelas, M.Leviyev, A.Liviyev, B.Zeydman, G.Sabitov, G.Mushel kabi O‘zbekiston kompozitorlari orkestr uchun maxsus konsert, simfonetta, uvertyura, rapsodiya va syuita kabi yirik shakldagi asarlarni yozib jamoa repertuarini boyitib bordi.

Jamoaning konsert dasturlari turli mavzularda bo‘lib, ayniqsa, o‘zbek xalq musiqasini targ‘ib qilish uchun katta o‘rin ajratilar edi. “Navoiy va musiqa”, “Furqat va musiqa”, “O‘zbek xalq musiqasi” kabi mavzudagi konsertlar shular jumlasidandir.

Halima Nosirova, Saodat Qobulova, Nazira Ahmedov, Sattor Yarashev kabi elimiz ardog‘idagi xonandalar orkestr bilan birgalikda bir nechta konsertlarni o‘tkazib, tomoshabinlarning olqishiga sazovar bo‘ldilar.

O‘zbek xalq cholg‘ularining rivojlanish jarayoni va bosib o‘tgan yo‘li haqida juda ko‘p yozish mumkin.

Keyinchalik ushbu orkestr O‘zbekiston xalq artisti, bastakor va sozanda To‘xtasin Jalilov nomi bilan atalib (1967-y.), unga Davlat Akademik xalq cholg‘ulari orkestri maqomi berildi⁴.

O‘zbek xalq cholg‘ulari orkestrining tarkibi

Damli cholg‘ular: nay pikkolo (kichik nay), nay, surnay, qo‘shnay.

Urma-torli cholg‘ular: chang, qonun

Mezrobli va chertma cholg‘ular: rubob prima, qashqar rubob, afg‘on rubob, dutor prima, dutor alt, dutor bas, dutor kontrabas.

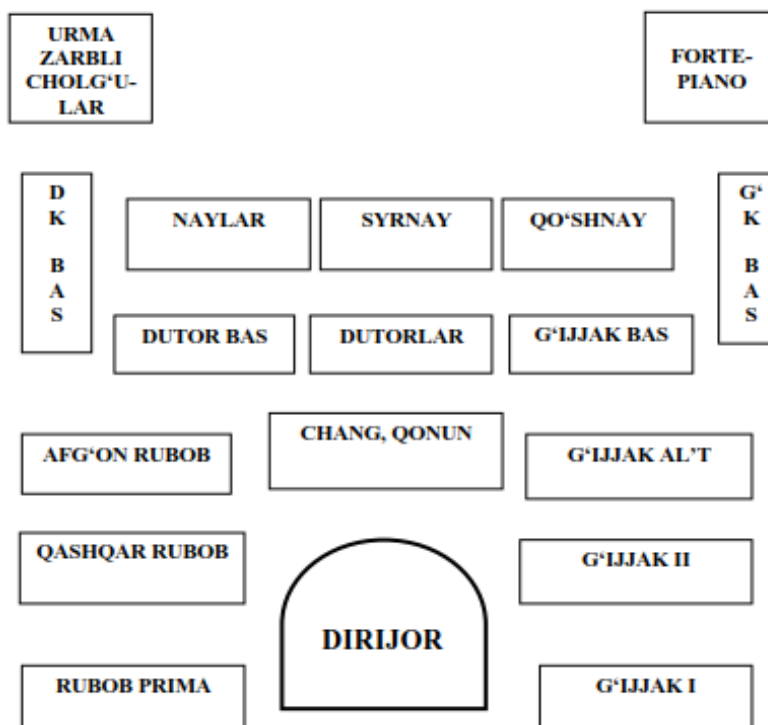
Urma zarbli cholg‘ular: doira, nog‘ora, qayroq, tarelka, shiqildoq, uchburchak va boshqalar.

Kamonli cholg‘ular: g‘ijjak I – II, g‘ijjak alt, g‘ijjak bas, gijjak kontrabas.

O‘zbek xalq cholg‘ulari orkestrining joylashish tartibi

---

⁴ T.Jalilov nomidagi Davlat Akademik Xalq cholg‘ulari orkestrida faoliyat yuritgan dirijorlar: A.I.Petrosyans, T.Hasanov, S.Aliyev, F.Sodiqov.

(O‘zbekiston davlat konservatoriyasining talabalar o‘zbek xalq cholg‘ulari katta orkestri misolida)

1953-yilda Respublika radiosining musiqa jamoalari tarqatib yuborilishi xalq ommasini o‘zbek xalq musiqa san’ati bilan tanishib borishini cheklab qo‘ydi. Xalqning asrlar davomida kuylanib va e‘zozlanib kelingan, milliy g‘oyalar bilan sug‘orilgan “Shashmaqom” - “...saroy musiqasi – xonlar saroyida ijro etilib, ularning g‘oyalarini tashviqot qiladigan zararli musiqa” deb, efirlarda uzatish taqiqlab qo‘yildi.

“G‘oya jihatdan eskirgan, sotsialistik tuzum talabiga javob bermaydi” shiori ostida ajoyib xalq she‘rlari va o‘zbek klassik shoirlarining g‘azallari o‘rnini sotsialistik tuzumni ulug‘lovchi, kommunizm va partiyaning yorqin kelajagini tarannum etuvchi she‘rlar egalladi. O‘zbekiston radiosi musiqa ijrochiligi jamoalarining faoliyati besh yilga yaqin radio efirlarida jaranglamadi.

Nihoyat 1957-yilning may oyida O‘zbekiston radiosi qoshida o‘zbek xalq cholg‘ulari orkestri qaytadan tuzildi. Orkestrning badiiy rahbari etib Yunus Rajabiy tayinlandi.

U orkestrning faoliyatini jadallashtirish maqsadida, kompozitor, o‘zbek xalq kuy-qo‘shiqlari bilan bir qatorda Yevropa musiqalarining yaxshi bilimdoni Doni Zokirovni orkestr dirijori sifatida ishga taklif etdi. Bu orkestrning qayta tuzilishi munosabati bilan Yunus Rajabiy va Doni Zokirovlar katta ishlarni amalga oshirdilar. Avvalambor, respublikaning turli burchaklariga tirikchiligini o‘tkazish ilinjida tarqab ketgan mohir sozanda va xonandalarni to‘plash lozim edi. “...Orkestrning bu ikki jonkuyari 1953-yilga qadar orkestrda ishlagan san’atkorlarning ish joylariga shaxsan boradilar, ular bilan uchrashadilar, suhbatlashadilar, orkestrning kelajakdagi ravnaqini tushuntiradilar va yana qaytadan shu jamoada ishlashga ko‘ndiradilar. Mana shu tarzda 23 nafar xonanda va sozandalar to‘planadi, ular ishtirokida orkestrning quyidagi tizimi tuziladi:

bitta nay, bitta qo'shnay, bitta chang, uchta qashqar rubobi, bitta afg'on rubobi, to'rtta tanbur, bitta sato, ikkita alt dutor, bitta dutor kontrabas, nog'ora, doira, to'rtta g'ijjak, bitta g'ijjak bas.”⁵

Orkestrning ijrochilik imkoniyatlarini rivojlantirish, xalq bilan yaqinlashtirish, orkestr sozandalarini to'ldirish maqsadida, xalqqa tanilib ulgurgan taniqli sozandalarni ham orkestrga taklif etiladi: g'ijjakchi va dutorchi Komiljon Jabborov, Nabijon Hasanov, naychi Saidjon Kalonov shular jumlasidandir.

Orkestrning dasturi va jamoa mutasaddilarining olib borayotgan ishlari haqida ommaviy axborot vositalarida yanada ko'proq maqolalar chop etila boshladi. Ana shunday maqolalarning birida “...radio orkestri dasturida mutaxassis kompozitorlar tomonidan garmoniyalashtirilgan va orkestrga moslashtirilgan o'zbek xalq musiqalari asosiy o'rin olgan. Partituralarning ko'pchilik qismi shu orkestr ishtirokchilari tomonidan yaratilgan.

Bular orasida Doni Zokirov bastalagan asarlar alohida o'ringa ega” deb yozadi. Bundan ko'rinib turibdiki, orkestr uchun maxsus asarlar yozishda jamoa ishtirokchilaridan tashqari professional bastakor va kompozitorlar ham asarlar yoza boshlaydi. T.Jalilovning “O'ynasin” (Uyg'un she'ri) qo'shig'i, F.Sodiqovning M.Qoriyev she'rlariga bastalagan “Hosil to'yi”, “To'yona”, “Vatan bo'ylab bir ovoz yangrar”, I.Ikromovning “Terimchi qiz yorim bor” (M.Qoriev she'ri), Saidjon Kalonovning “Vatan taronasi” (M.Qoriyev she'ri), “Bog'bon qiz” (Turob To'la she'ri), “Nazzora qil” (A.Navoiy g'azali), Nabijon Hasanovning “Tinchlik bayroqdori” qo'shiqlari, S.Kalonovning “Armug'on”, D.Zokirovning “Salom” nomli cholg'u kuylari ana shular jumlasidandir.

1958-yilda O'zbekiston radiosi qoshida maqom ansambli tuzildi va Y.Rajabiy badiiy rahbar etib tayinlandi. Shu sababli orkestrga dirijor bo'lish bilan birga, badiiy rahbarlik vazifasi ham D.Zokirovning zimmasiga tushdi. Shundan so'ng D.Zokirov yanada katta kuch bilan ishga kirishdi. Yirik shakldagi asarlarni ham cholg'ulashtirib, orkestr ijrosida o'zgacha talqin qilish boshlandi. U 1986-yilgacha faoliyat olib bordi. 1989-yili (16-yanvar) O'zbekiston Respublikasi Oliy Sovetining №21 qarori bilan, O'zbekiston musiqasiga qo'shgan katta xizmatlari uchun ushbu orkestrga Doni Zokirov nomi berildi.

1986-1988-yillar Telmon Hasanov, 1988-2000-yillar Mustafu Bafoyev (O'zbekiston san'at arbobi, A.Qodiriy nomidagi Davlat mukofoti sovrindori, O'zbekiston davlat konservatoriyasining professori), 2000-2002-yillar Botir Rasulov (O'zbekiston san'at arbobi, O'zbekiston davlat konservatoriyasining dotsenti) va 2002-2014-yillar Hikmat Rajabovlar ushbu orkestr dirijori va badiiy rahbari sifatida ishlab, O'zbekiston radiosining “Oltin fondi”ga Sharq va G'arb musiqalaridan ko'plab namunalar yozib qoldirdi.

2014-yil sentabr oyida ikkita yirik orkestr – O'zbekiston davlat Filarmoniyasining T.Jalilov nomidagi va Respublika Akademik va badiiy jamoalari birlashmasiga qarashli D.Zokirov nomidagi xalq cholg'ulari orkestrlari birlashtirilib, yagona O'zbekiston xalq cholg'ulari orkestri tashkil etildi (badiiy rahbar va dirijor – Respublika tanlovlari g'olibi, “Shuhrat” medali sohibi Dilshod Azizovich Mutalov).

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Abdurahimova F. Yunusov U. Orkestr sinfi. – T.: G'ofur G'ulom nomidagi nashriyot matbaa ijodiy uyi 2016.
2. Tashmatova A. Musiqiy cholg'ular muzeyi katalogi. T., 2006.

⁵ “Проблемы теоретического музыкознания в Узбекистане”. Сборник научных статей. Т., 1976 год.

3. Toshmatov O', Beknazarov X. Cholg'ushunoslik. – T.: Darslik 2015.
4. T.N.Qori Niyoziy. “O'zbekiston madaniyati tarixidan ocherklar”. T., 1948.
5. Toshmatov O', Turatov S. “Ko'hna cholg'ular ijrochiligi” o'quv qo'llanma. – Toshkent: “Tafakkur” nashriyoti, 2016.